

В. 4 Т. – Прага, 1922. – Т. 4. – С. 53; 35. Там само. – С. 54; 36. Червоний прапор. – 1919. – 20 січня; 37. Христюк П. Вказана праця. – Т. 4. – С. 19; 38. Шаповал М. Минувщина і будучина української визвольної боротьби // Київська старовина. – 1993. - № 5. – С. 45; 39. Там само. – С. 48; 40. Там само. – С. 49; 41. Там само; 42. Див.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк, 1954. – С. 56, 72; 43. Там само. – С. 56; 44. Там само. – С. 57; 45. Там само; 46. Там само. – С. 58; 47. Див.: Там само. – С. XVI; 48. Там само. – С. 119 – 120; 49. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957. – С. 117 – 118; 50. Там само. – С. 152; 51. Там само. – С. 171; 52. Там само. – С. 172; 53. Там само. – С. 177; 54. Там само. – С. 196; 55. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 60; 56. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле (1919 – 1920). – Ч. 4. – Мюнхен, 1969. – С. 519 – 520; 57. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – С. 50; 58. Андрієвський В. З минулого. – Т. II. Ч. II. – Директорія. – Берлін, 1923. – С. 298; 59. Там само. – С. 91; 60. Там само. – С. 301; 61. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. – Відень, 1920. – С. 117; 62. Там само. – С. 248; 63. Там само. – С. 239; 64. Див.: Андрієвський В. Вказана праця. – С. 234 – 240.

А.М. Тростогон

ЕТНІЧНІ МЕНШОСТІ В УКРАЇНІ В 1920 – 1930 РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Вітчизняна наука за роки незалежності все більше звертається до дослідження проблеми національних меншин в Україні. В державі з поліетнічним складом населення досить актуальним залишається вивчення історії національних відносин, місця та ролі національних меншин в розвитку нашої країни, формування державної етнополітики.

На території України завжди жили люди багатьох національностей. Це зумовлювалося її вигідним географічним положенням в центрі Європи, на перехресті шляхів. Разом з українцями тут проживали росіяни, поляки, німці, євреї, молдовани, болгары, греки, татари та інші народи. Етнічна свідомість формувалась й еволюційно, й екстремально-революційно – з трагічними ситуаціями, до яких спричинялися та перебіг яких визначали залежні від обставин чинники. Перехід від етнічних спільнот до формування держав, цивілізаційний розвиток породжує різновиди ксенофобій і їх антиподів: расизм, шовінізм, марксизм, інтернаціоналізм, юдофільство, антисемітизм. В певні історичні періоди різні народи культивували ксенофобію як конструктивний засіб зберігання свого етносу. Якби євреї у вимушеному розсіянні не культивували досить високого рівня ксенофобії – відторгнення чужого – та водночас високої релігійності, вони остаточно зазнали б асиміляції. Сучасні українці формально об'єднані спільною територією, однією державою, але фактично роз'єднані історичними фобіями, побутовими стереотипами та просто несвідомою антипатією, важко уявляють собі основу своєї ідентичності.¹

Чітко визначити співвідношення етнічних груп у населенні України в 1920-х рр. є неможливим, оскільки статистичні відомості є фрагментарними і часто навіть некоректними через відсутність відповідної методики їхнього збору і обробки. Це становить значні труднощі для науковців у дослідженні вищезазначеної тематики. Попри все впродовж останнього десятиріччя у фокус уваги істориків потрапила проблема всебічного вивчення національних меншин в Україні від початку 1920-х років до сьогодні.

У колі праць, котрі стосуються історії розселення, стану, чисельності нацменшин, основних напрямків радянської етнополітики, змісту проблем етнічних меншин в УСРР, виокремлюється монографія Якубової Л.Д. Аналізуючи джерельну базу, авторка зазначає, що відомчі матеріали, статистичні дані мають значні недоліки оскільки є необ'єктивними, часто упередженими, не відбивають реальну картину національного складу ряду українських губерній. Найбільш вірогідним джерелом дослідниця вважає Всесоюзний перепис населення 1926 р. за яким представники національних меншин становили 54% міського населення УСРР. Переважно селянським за своїм складом були поляки, німці, молдовани, греки, болгары, чехи та ін.²

Цікавими, на нашу думку, з точки зору сьогодні є наведені авторкою дані про національний склад мешканців України на 1926 рік: з 28 996540 чол., котрі проживали в УСРР українці становили 80,1%, росіяни – 9,2%, євреї – 5,4%, поляки – 1,6%, німці – 1,3%, решта – інші національні групи.³

Внаслідок голоду 1921 – 1922 рр., рецидиви якого були постійними, еміграцій, певних ротацій між міським та сільським населенням України сталися значні демографічні втрати, зауважує Якубова Л.Д. Вступаючи в полеміку з іншими дослідниками, котрі проігнорували деякі особливості соціального становища селянських за своїм складом етнічних меншин, епохальні зрушення, викликані подіями 1917 – 1921 рр. у становищі всіх без винятку нацменшин, дослідниця наголошує

на тому, що міжетнічні та соціальні процеси були набагато складнішими та багатовекторнішими ніж це видається на перший погляд.

Приставаючи до соціалістичного експерименту в Україні більшовицький режим був змушений рахуватися з наявністю в республіці значної частини населення національних меншин. Серед державно-адміністративних органів, спрямованих координувати роботу з обслуговування потреб не корінного населення республіки, виділявся створений у жовтні 1922 р. при НКВС України відділ національних меншин, а також Центральна комісія національних меншин при ВУЦВКа (квітень 1924 р.), що мали сприяти мирному будівництву та братерському співробітництву усіх національностей, їх матеріальному та культурному розвитку. При губернських і територіальних виконкомах рад були організовані місцеві комісії й бюро ЦКНМ, головним завданням яких було погодження роботи адміністративних, господарських, культурно-освітніх установ, різних громадських організацій із забезпеченням інтересів національних меншин. Діяльність ЦКНМ та її місцевих органів у 1920-ті роки позитивно позначилась на багатьох сферах громадського життя національних меншин, проте значна кількість принципових проблем залишилась нерозв'язаною через більшовицьку політику, що носила передусім пропагандистський характер і не була націлена на розвиток національних традицій та громадської самодіяльності населення.⁴

Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників акцентують увагу на тому, що в 1920-ті рр. найчисельнішою етнічною меншиною в Україні була російська, котра була представлена переважно міським населенням промислово розвинутих міст. На жаль, росіяни в Україні не стали інтегрованим сегментом українського суспільства, тому їх дії, на думку Стадніченко О.І., у відношенні до своєї етнічної батьківщини нерідко виходили за рамки національних інтересів України, що навіть у сьогоденні негативно відбивається на розвитку двостороннього діалогу.⁵

Росіяни становили більшість в лавах комуністичної партії, ними були узурповані провідні посади в державному керівництві, встановлений контроль за економічним виробництвом, суспільним і культурним життям. Щодо російських селян в Україні, то вони мало чим відрізнялись за своїми соціально-економічними характеристиками від українських селян. За абсолютною чисельністю і питомою вагою росіяни-селяни стояли на другому місці після українців, що підтвердив перепис 1926 року, згідно якого в складі сільського населення росіяни становили 49,1%.⁶ Етнічні росіяни, зайняті в сільському господарстві, мешкали переважно на Слобожанщині, у Нижньому Подніпров'ї, Центральній Наддніпрянській Україні, були нечисленними. Ставлення росіян-селян до більшовицької політики в аграрному питанні було досить неоднозначним, достатньо зауважити, що політика воєнного комунізму викликала загальне незадоволення. Негативно сприймалася російськими старообрядцями політика радянської влади щодо релігії. Суперечливий процес культурного розвитку національних меншин в Україні, в тому числі російської, тотальний наступ на культуру, суцільна ідеологізація і трансформація будь-яких дискусій в сферу класового протистояння призвело до вихолощення з культурних перетворень основного, духовного змісту, що особливо негативно позначилось на національних культурах, їх традиціях і здобутках, нівелювало культуру національних меншин.⁷

Другою за численністю етнічною меншиною в Україні в 1920 – 1930-і рр. були євреї. З-поміж студій дослідників, які вивчали звичаї й традиції єврейства, історичні пласти співжиття євреїв і українців, заслуговує на увагу праця М. Шестопаля.⁸ Автор розмірковує над причинами так званого антисемітизму, подає свій погляд на сionізм, спростовує міф про буцімто зоологічну ненависть до євреїв, якої в українського народу не було і немає сьогодні. Фокусує на собі увагу аналіз, зроблений вченим, щодо досить високого відсотку євреїв – учасників революційного руху – і кількості їх в рядах РСДРП, де вони незмінно посідали перше після росіян місце. Євреї в партії переважали не тільки чисельно, але й за своїм становищем. Як правило, вони займали керівні пости в усіх її організаціях, наголошує автор. Україна в її теперішніх кордонах, окрім Харківщини, входила до складу так званої „смуги осілості”, тому основна маса австрійських і російських євреїв проживала саме тут. У великих центрах єврейське населення було значно русифіковане, однак в дрібних містах і містечках існувала єврейська більшість, яка практично не була піддана русифікації.

Варто зауважити, що в ході революції чимала частина єврейства гаряче підтримала визвольну боротьбу українців, визнала Центральну Раду єдиною законною владою на Україні, серед єврейського населення збирались кошти для фінансування УНР. Із даним твердженням Шестопаля М. погоджується Якубова Л., наголошуючи, що на фоні інших національних меншостей України, євреї виділялися політичною активністю, їх лідери чудово розуміли просту істину, що незалежна Україна відкриває значно більші можливості як для українців, так і для євреїв, ніж Україна залежна, хоч і Радянська.⁹

Проте в перші роки радянської влади 1917 – 1922 рр. на Україні прокотилась чергова хвиля єврейських погромів, які здійснювали різні політичні сили. Директорія виявилась неспроможною зупинити погроми, що охопили сотні містечок і міст. Така канва подій, означена в дослідженні Козерода О., який дійшов висновку, як і вищезгадані вчені, що саме це зумовило переорієнтацію єврейських організацій до співробітництва з більшовиками.¹⁰

Негативним чинником соціально-економічних трансформацій єврейської етнічної меншини стала політика воєнного комунізму, котра призвела до люмпенізації і збідніння містечкового та міського єврейства, оскільки воно не мало можливостей застосувати свої знання, досвід, трудові навички в жодній з галузей промисловості. Становище покращиться лише із запровадженням непу.

Однією із найбільших трагедій України в ХХ ст. був і масовий голод на початку 1920-х років. Головною причиною його була не посуха 1921 року, як відзначали офіційні джерела, а соціально-економічні перетворення партії більшовиків і насильницькі заходи, за допомогою яких вони здійснювались.

Разом з українськими селянами голодували і представники єврейської громади України. Подолання наслідків голоду і погромів було важливим для республіки не тільки в громадському, але й в політичному сенсі. Великий внесок в це зробили єврейські добротинні організації. Основне навантаження взяв на себе „Єврейський громадський комітет з надання допомоги постраждалим від погромів”, створений у Москві. На початку 1920-х років його представники розпочали активну діяльність в Україні. З боку радянської влади в жодній урядовій постанові не згадувалось про становище на Україні, вона вважалась благополучним регіоном. Всі сили держави були спрямовані на організацію допомоги голодуючим Поволжя. Зарубіжні емісари, з'ясовуючи масштаби голоду в Україні, відзначали, що голод на Півдні республіки набуває все більшого розмаху. У зв'язку з цим в 1920 – 1921 рр. американський єврейський розподільчий комітет „Джойнт” пожертвував суму в 4 млн. долл. на допомогу євреям.¹¹ Закордонні єврейські громади допомагали емігрувати з України найбільш постраждалим від голоду і представникам різних релігійних напрямків юдаїзму. Дослідники наголошують на думці, що голод початку 20-х років призвів і до масової міграції єврейського населення із села до міста, причому відзначався виїзд євреїв з південних голодуючих губерній до центральних, в результаті чого збільшилось населення Вінниці, Житомира, Полтави.

Досліджуючи історію 1920-х років, вітчизняні автори обстоюють ідею, що запровадження непу стало важливою віхою в житті єврейських громад в Україні. В республіці почали створюватися єврейські кооперативи, котрі розвивали важливі галузі народного господарства. Це було серйозним стимулом до виживання, особливо враховуючи фактор катастрофічного зменшення єврейського сільськогосподарського населення під час погромів низки землеробських колоній.

Отже, однією з найбільш актуальних проблем земельної політики в роки непу був розвиток колективної системи господарювання на селі і єврейського землекористування. В рамках проекту створення автономного територіального формування проводилась велика робота з переселення єврейського населення на Південь України і на землі Далекого Сходу. Було навіть висунуто проект створення автономної області євреїв на території Північного Криму, підтриманий Л. Троцьким, М. Бухаріним, Л. Каменєвим. Однак ряд державних діячів протидіяв цьому, розуміючи, що така акція призведе до посилення напруги в міжнаціональних стосунках на півострові, де проживали представники 76 національностей.¹²

На початку 1920-х років національна політика в Криму проводилась однобоко, набувши форми татаризації всього управлінського апарату республіки. Обстановка значно ускладнилася з прийняттям політбюро ЦК ВКП(б) і ЦВК СРСР ряду постанов про переселення до Криму з інших районів 100 тис. трудящих євреїв з метою створення переселенських колгоспів. Незважаючи на опір представників татарської опозиції протягом другої половини 1920-х років, єврейським сім'ям із міст Криму і переселенцям надавались нові земельні ділянки і випасні угіддя, на яких створювались комуні, артїлі, товариства. Значну допомогу в їх становленні надавали КОМЗЕТ (Комітет із землевпорядкування трудящих євреїв) і американська єврейська агрономічна корпорація Агроджойнт, остання виділила в 1927 році 20 млн. крб. на розвиток єврейського сільського господарства.¹³

Радянська влада всіляко прагнула продемонструвати світові свою „єдино правильну національну політику”, підкреслюючи, що за царизму, до 1917 року, примусове обмеження осілості євреїв призвело до збільшення маси єврейського міського та містечкового населення. Масова депортація царизмом євреїв з обжитих ними місць під час Першої світової війни, погроми і грабунки в роки громадянської війни фактично позбавили єврейське населення економічної бази. Розруха та господарська криза на початку 1920-х років поглибили злиденність єврейської національної

меншини. Понад півтора мільйони євреїв, до яких належали дрібні гондлярі, бідні кустарі, ярмаркові посередники та люди без певних занять, поповнили армію безробітних в колишній смузі осілости, зауважує Журба М.¹⁴

До 1923 року євреї поселялись на залишених поміщицьких землях поблизу міст та містечок. Фонди вільних земельних ділянок різко скорочувались, бажаючих займатись землеробською працею ставало більше. Це спонукало Всеукраїнський Наркомзем у вересні 1923 року розіслати на місця розпорядження про надання допомоги євреям, які переходять до землеробства. При вищезгаданому КОМЗЕТі було створено добровільне товариство ТЗЕТ (1925р.), спеціально налаштоване для вирішення різноманітних питань щодо переселення єврейської людності. На початковому етапі товариство було суто єврейською організацією, але з 1929 року воно перетворюється в інтернаціональне за складом об'єднання. ТЗЕТ у своїй діяльності пройшло декілька етапів, що характеризувалися активною участю членів товариства в допомозі євреям-переселенцям, суцільній колективізації тощо. З часом з'явилися ознаки бюрократизації товариства. Під час голодомору 1932–1933 років держава прагнула за допомогою цієї організації відродити переселенський рух єврейства, проте робота велася апаратним порядком, а це означало кінець ТЗЕТу, яке в 1938 році припиняє своє існування.¹⁵ Отже, для більшості селянства нацменшин подібні організації були чужорідними утвореннями прокомуністичного спрямування, позбавленими господарського-культурного змісту. Участь населення некорінної національності в класових спілках була пов'язана з наданням державою їх членам адміністративно-господарських привілеїв і викликала спроби захиститись від прогресуючого тиску тоталітарного режиму. В період згорання непу кооперативні артілі почали розпадатись, поступово перетворюючись у фіктивні організації. Обстеження єврейських колгоспів наприкінці 1929 року теж продемонструвало їх нерентабельність і збитковість. Плани радянської влади щодо залучення єврейського населення для піднесення сільського господарства Криму явно провалилися.

На Західній Україні в 1920-х роках відбувались дещо інші як соціальні, так і політичні процеси. Євреї мали можливість деякий час продовжувати своє традиційне життя в містечках, а також могли емігрувати до Палестини або інших країн.

Значну увагу в світлі нових концептуальних підходів вітчизняні дослідники приділяють розвитку єврейської освіти, яка відбувалася в рамках політики коренізації і послідовно пройшла три етапи. Перший – період ліквідації наслідків громадянської війни і розвиток загальноосвітніх закладів (початок 1920-х років). Другий – період ідишизації і розгортання системи трудової, професійної єврейської освіти (1923 – 1927 рр.). Третій – період згорання програми розвитку єврейської освіти і ліквідації основних освітніх інститутів.

Попри те, що у 1920 році при Наркомпросі було запроваджено Центральну єврейську секцію, у 1924 році при ВУЦВК була створена комісія у справах нацменшин, котра займалась також і питаннями єврейських шкіл, виданням підручників і літератури єврейською мовою, автори зауважують, що точка зору радянської історіографії, що традиційно вважала період 1920-х років „періодом розквіту єврейської культури”, була невиправданою.¹⁶ В цілому радянська політика спрямовувалась на переслідування єврейської релігії, асиміляцію єврейського населення, знищення древньоєврейської мови, культури і самобутності єврейського народу.

Становлення радянської влади в Україні, як відомо, відбувалось в умовах боротьби з різноманітними напрямками всіх релігійних конфесій. Юдаїзм був єдиною релігією єврейського етносу, тому боротьба з інститутами юдаїзму була невід'ємною частиною знищення елементів етнічних особливостей всього єврейського народу. Такий підхід став визначальним у культурній політиці стосовно євреїв, проте він не відповідав дійсним потребам переважної більшості єврейської людності України, в середовищі якої досить тверді позиції в той час посідав ортодоксальний юдаїзм і його осучаснені течії.

В працях зазначеної тематики виокремлюється проблема гонінь на релігійні організації нацменшин. При губвиконкомах на початку 1920-х років були створені відділи з ліквідації майна релігійних установ, зокрема єврейських. На Київщині було проведено роботу зі збору інформації про наявність цінностей в синагогах. В 1922 році керівництву всіх синагог наказали здати в Губфінвідділ всі срібні і золоті речі.¹⁷ З метою встановлення повного контролю над життям євреїв в радянській Україні виробили спеціальну процедуру стосовно всіх релігійних і сіоністських організацій, що складалась із двох основних етапів: закриття всіх організацій та їх перереєстрація.

З другої половини 1920-х років почалося масове закриття синагог і молитовних домів, паралельно відбувались гоніння на провідних релігійних діячів юдаїзму в Україні. Таким чином, єврейська громада України руйнувалась, з одного боку, державною політикою Рад, з іншого –

побутовими антисемітами, дії яких часто провокувались емігрантською пресою, публікаціями, котрі присилались з-за кордону. Боротьба з єврейською релігією значно вплинула на стан міжнаціональних стосунків в СРСР 1920-х років і в подальшому. Політика, спрямована на нав'язування атеїстичної свідомості, стала вагомим фактором сіоністського руху і масової еміграції євреїв з радянської України, підкреслюють в своїх дослідженнях українські історики.

Третьою за чисельністю етнічною меншиною, котра впродовж багатьох століть проживала в Україні, була польська. Ще з XI ст., за часів князя Ярослава Мудрого, поляки вже мешкали вздовж річки Рось. В складі російської імперії поляки були нацією, яка жорстоко пригнічувалась царизмом, особливо після подій 1830–1831 рр., 1848–1863 рр..

Тривале проживання на одній території з українцями, спільна боротьба за національне визволення обох народів сприяли тому, що українська земля стала для поляків рідною. Лютнева революція 1917 року створила нову можливість народам, котрі проживали на території Російської імперії, пробудження національної самосвідомості. За недовгий час існування УНР уряд не встиг виконати всі директиви щодо національних меншин, а мова йшла про надання національно-персональної автономії всім народностям, які проживали в Україні. Більшовики багато що взяли на озброєння у національній політиці від постанов уряду УНР. При наркоматі внутрішніх справ УРСР весною 1921 року було засновано відділ з національних справ, у цьому ж році при ЦК КП(б)У утворюється Польське бюро, що функціонувало до 1931 року.¹⁸

Багато архівних матеріалів, які відбивали реальний стан національної політики більшовиків, були знищені ще у 1930-ті роки. Радянська та польська історіографія до кінця 1980 років висвітлювала тільки позитивний досвід. Лише із розсекреченням багатьох документів і матеріалів за останні півтора десятиріччя з'явилася значна кількість публікацій як в Україні, так і у Польщі, в яких по-новому, різнобічно розглядаються проблеми історії польського населення, об'єктивно висвітлюються складні, неоднозначні процеси.

Розвідки вчених щодо даної проблематики активно почалися у 1990-х роках. З-поміж студій дослідників варті уваги вищезгадана монографія Якубової Л. та праця Єременко Т. Авторки зазначають, що в 1920–1930-х роках в Україні проживало 60% польського населення Радянського Союзу.¹⁹ Впродовж 1917–1921 років у соціально-економічному та етнокультурному становищі польської меншини відбулись суттєві зміни. Найвпливовішим фактором була ліквідація польського магнатського землеволодіння в Західних регіонах України, що викликала еміграцію польського панства за межі республіки. По-друге, ідеї відтворення Речі Посполитої з включенням до неї етнічних українських земель стали генератором непримиренних польсько-українських і польсько-радянських суперечностей та збройної боротьби. Таким чином, правове становище польської меншини в межах УСРР відзначалася складними взаєминами, зауважують автори. З виїздом заможного польського панства на історичну батьківщину польська меншина в Україні перетворюється на повністю селянську, а в Західних округах УСРР особливістю становища польського селянства було малоземелля.

Переважає більшість поляків України проживала на Волині, Поділлі, Поліссі. На півдні польське населення було розпорошене, і лише в Одесі існувала невелика польська громада. У 1920-ті роки національна політика радянської влади виходила із завдань курсу на світову революцію. Важливість привернення поляків на свій бік зумовлювалась їх прикордонним розселенням та статтями Ризького договору, в якому йшлося про права національних меншин. Відповідно до договору відбувалась репатріація поляків, їх переселення в прикордонні райони з-за меж України.

Декілька разів проводився перепис населення, владу тривожило те, що багато поляків, боячись переслідувань, приховували свою національність, записуючись українцями. Тому достеменно точна цифра мешканців польської національності не відома.

Зупиняючись на характеристиці економічного, соціального, релігійного, культурного становища польського населення, дослідники відзначають, що спосіб ведення сільського господарства у польських жителів мало чим відрізнявся від ведення господарства українцями та росіянами, проте рівень грамотності та релігійності був значно вищим, духовенство мало великий вплив, всюди діяли костьоли.

Це спонукало більшовиків приділяти пильну увагу роботі серед польського населення, залучати його до будівництва соціалізму та зміцнювати довіру до радянської влади. Важливою складовою частиною національної політики в 1920-ті роки стала так звана „коренізація”, що означало висунення на відповідальні радянські і партійні посади представників національних меншин. У зв'язку з цим розгорнуто мережу закладів з підготовки національних кадрів. Виборча кампанія до Рад

у 1925 – 1926 рр. на Україні вперше проводилася рідною мовою. До ВУЦВК було обрано дев'ять чоловік польської національності.²⁰

По всій республіці, в районах, де проживало польське населення, почали виділятися польські національні сільські ради. У 1925 році постановою президії ВУЦВКа було створено польський національний район на базі Довбишанського району Житомирської округи. Він формувався виключно з польських сіл, селищ, хуторів, розташованих вздовж кордону з Польщею. Більшовики, мріючи про світову соціалістичну революцію, планували розпочати її із сусідньої Польщі, ось чим, на думку вітчизняних істориків, пояснюється особлива увага до польського населення України.

У 1920-ті роки почали створюватись радянські школи, де навчання велося польською мовою. Проте у справі створення та розвитку системи польськомовної радянської школи було чимало проблем. По-перше, не вистачало вчителів, які знали польську мову, підручників, приміщень і коштів. Від цих шкіл відштовхувала частину польських дітей і горезвісна атеїстична пропаганда.

Дослідники відзначають, що в кінці 1920-х років в національній політиці радянської влади стали помітними нові напрямки. Адже згортання непу, перехід до жорсткого регулювання в економіці, індустріалізація і колективізація, посилення класової боротьби, нетерпимість до інших думок не могли не позначитись на політиці щодо нацменшин. Під час проведення колективізації були поступово ліквідовані утворені раніше польські сільські ради. Поляки-селяни не підтримали колективізації і боролися проти неї всіма доступними методами, масово виходячи з колгоспів. Після підписання у 1934 році договору Польщі з Німеччиною у Радянському Союзі була розгорнута антипольська та антинімецька пропагандистські кампанії. З середини 1930-х років починається хвиля депортації польського населення з його національного району.²¹

Експеримент насильницької соціалізації зазнав явного краху. Поляки не бажали вести колективне господарство, відмовитись від своєї релігії, змінювати національні звичаї, обливати брудом історичну батьківщину. Результатом такої позиції польської нацменшини стали репресії та вже вищеназвана депортація 1930-х рр. Зникають польські навчальні заклади, культурні та наукові установи, адміністративно-територіальні одиниці. З кінця 1930-х років в радянській Україні офіційно не згадувалося польське населення, ніби його не існувало.

Багато в чому подібний шлях пройшла в 1920-ті – 1930-ті роки за радянського режиму німецька національна меншина. До початку 1990-х років ми не знаходимо в історіографії жодного комплексного дослідження, яке б вичерпно характеризувало історію, чисельність, місця розселення та стан німецької національної меншини 1920 – 1930-х роках. Досить вдалою спробою, на наш погляд, пролити світло на ці проблеми стала монографія Євтуха В. та Чирка Б. Праця дослідників позначена новими концептуальними підходами. Охопивши період з 1920-х до 1990-х рр., автори висвітлили повчальну історію впроваджуваної більшовиками етнополітики. Німецьке населення на теренах України з'являється з X – XI ст., появу ж перших німецьких колоній на нашій території історики відносять до другої половини XVIII ст. Основними ареалами розселення німців стали західний та південний регіони: Галичина, Волинь, Буковина, Закарпаття, Новоросія.²²

Німці традиційно користувалися повагою з боку уряду та оточуючого населення як старанні та вправні господарі. Їх господарства, зазначає дослідниця Якубова Л., в агрономічній та історичній дореволюційній літературі наводилися як приклад вміння працювати на землі. Першого значного удару німецькі господарства зазнали з боку царського уряду у зв'язку з перенесенням бойових дій Першої світової війни на терени України. Значна частина німців в цей період була депортована переважно до Сибіру. Впродовж 1918 – 1920 років депортовані дістали змогу повертатися назад, проте відновити своє господарство на довоєнному рівні їм вже не вдалося. Негативну роль відіграла політика „воєнного комунізму”, також адміністративно-територіальна реформа 1922 – 1923 років, яка штучно розірвала усталені десятиріччями господарські райони, котрі з колись квітучих німецьких сільськогосподарських колоній на початку 1920-х років були відкинуті в своєму розвитку на багато десятиріч назад. Становище німецької нацменшини погіршилось посиленням голоду 1921 – 1922 рр. на півдні України. Кількість малоземельних господарств, бідняцького прошарку зросла, проте це не завадило більшовикам продовжувати розглядати німецькі колонії як осередки куркульського засилля.

Тяжкий економічний стан ще більше підсилювали конфліктні ситуації, що виникали внаслідок численних випадків закриття молитовних будинків та переслідування віруючих, відсутність належної уваги з боку місцевої влади до забезпечення національно-культурних, мовних та інших інтересів німецького населення. Внаслідок цього сотні німецьких родин вимушені були покинути Україну, хоча режим всіляко намагався зупинити еміграцію.

Досліджуючи цю ситуацію, вчені підкреслюють, що більшовики, з метою виправлення становища, яке склалося, вирішили впровадити систему національно-територіального районування та

відкриття мережі освітніх установ, навчання в яких здійснювалося мовами національних меншин, зокрема, німецькою. Проте суттєвим гальмом в німецькій культурно-освітній роботі був брак педагогічних сил, низький матеріально-побутовий стан та рівень фінансової забезпеченості навчальних закладів. І все ж мережа загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів з німецькою мовою викладання була значною. Видавалася різноманітна наукова та методична література.

Із формуванням в СРСР тоталітарного сталінського режиму, як зауважує більшість дослідників, в галузі національної політики сталися кардинальні зміни. Почалися пошуки „ворогів народу”, „лоплічників фашистів”, „націоналістів”. У зв’язку з погіршенням відносин між СРСР та Німеччиною радянські владні структури виявили особливу упередженість відносно німецького населення. „Класово-ворожі елементи” виявляли серед викладачів навчальних закладів, господарських працівників, технічної інтелігенції тощо. Поступово ліквідовувались і німецькі національні райони.

Для дискредитації сталінського режиму гітлерівське керівництво використовувало будь-яку можливість, надсилаючи, зокрема, значні кошти для німців України під час голодомору. Зі свого боку радянський уряд вирішив довести до кінця справу боротьби з „ворогами” із середовища національних меншин. В перших лавах тих, на кого чекала розправа, були радянські німці. Продовжувались арешти та заслання за сфабрикованими справами, масового характеру набули депортації національних меншин з місць їх компактного проживання.

Німці були проголошені НКВС „шкідницькою нацією”. В березні 1936 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову про переселення до Казахстану 15 тис. представників польського та німецького населення з Київської та Вінницької областей.²³

Автори наголошують на тому, що масові депортації німців, поляків та представників інших „шкідницьких націй” з місць їхнього традиційного проживання в Україні відбувалися на дев’ять років раніше трагічних подій 1944 року, коли депортаціям підлягали чеченці, інгуші, кримські татари, які були огульно звинувачені у зрадництві та співробітництві з ворогом.

Отже, проблема вивчення історії етнополітики радянської влади в 1920-ті – 1930-ті рр. залишається актуальною і до кінця не розв’язаною в сучасній історичній науці. У вітчизняній історіографії досі немає комплексного дослідження, котре б, подолавши маргінальну етносвідомість, ліквідувало „білі плями”, якими рясніє історія національних меншин, що проживали в Україні в 1920-ті – 1930-ті рр., а також історичні стереотипи, які живилися ксенофобською пропагандистською машиною, яка їх формувала та підтримувала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковба Ж. У пошуках власної відповідальності. // Критика. – 2005. – верес. – С. 19; 2. Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. – К., 2002. – С. 29; 3. Там само. – С. 31; 4. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об’єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К., 2002. – С. 110; 5. Стадніченко О.І. Проблема забезпечення прав національних меншин у міждержавних відносинах України і Російської Федерації.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – К., 2003. – С. 13; 6. Журба М.А. Вказана праця. – С. 111; 7. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20-ті – сер. 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. ... дис. докт. іст. наук. – К., 1999. – С. 29; 8. Шестопап М. Євреї на Україні. – К., 2002; 9. Якубова Л.Д. Вказана праця. – С. 45; 10. Козерод О.В. Евреи Украины в период новой экономической политики 1921 – 1929 гг. – К., 2002. – С. 49; 11. Там само. – С. 59; 12. Горюнова Є.О. Соціально-політичні процеси в селі Кримської АРСР 1920-х років.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1999. – С. 12; 13. Редліх Шимон. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці 1919 – 1945. – К., 2002. – С. 153; 14. Журба М. Вказана праця. – С. 132; 15. Журба М. Вказана праця. – С. 134; 16. Козаков А.Л. От «черты оседлости» к Холокосту. – Артёмовск. – 2003. – С. 49; 17. Козерод О.В. Вказана праця. – С. 120; 18. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-і рр. ХХ ст. - К., 1994. – С. 5; 19. Там само. – С. 3; 20. Там само. – С. 13; 21. Винниченко І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 41; 22. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920 – 1990-і роки). – К., 1994. – С. 6; 23. Там само. – С. 77.

О.О.Стадник

ПОДІЛЬСЬКЕ СЕЛО В РОКИ НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В історичній науці з питань аграрно-селянського розвитку вітчизняної історії пророблена велика робота. Значна кількість праць присвячена періоду нової економічної політики, особливостям її проведення в українському селі, в тому числі і на Поділлі.